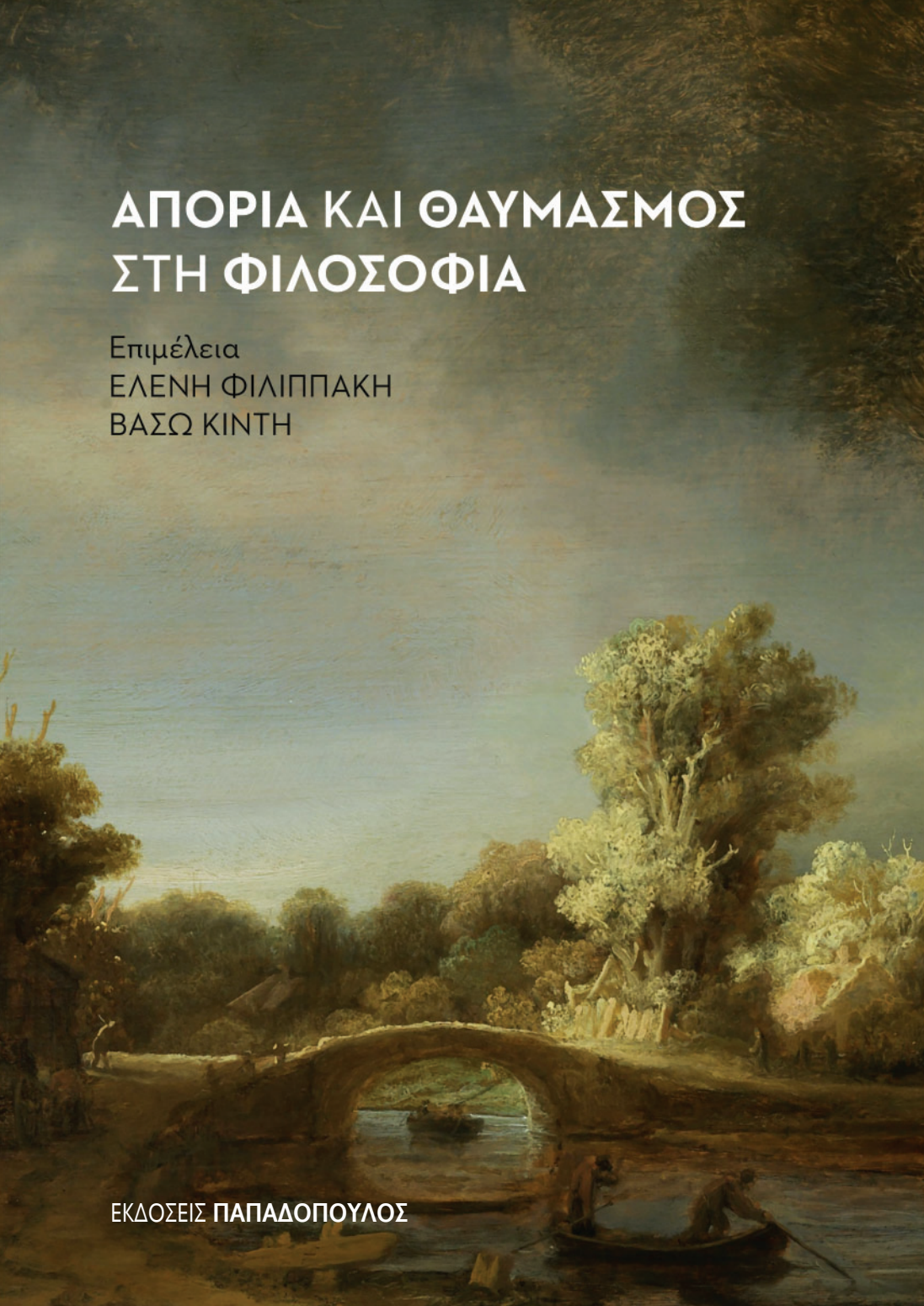

ΑΠΟΡΙΑ ΚΑΙ ΘΑΥΜΑΣΜΟΣ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Επιμέλεια
ΕΛΕΝΗ ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ
ΒΑΣΩ ΚΙΝΤΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΠΟΡΙΑ ΚΑΙ ΘΑΥΜΑΣΜΟΣ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Επιμέλεια: Ελένη Φιλιππάκη, Βάσω Κιντή

Διόρθωση: Γιάννης Βογιατζής

© 2022, Εκδόσεις Κυριάκος Παπαδόπουλος Α.Ε., Σπίρος Ι. Ράγκος, Χλόη Μπάλλα, Κατερίνα Ιεροδιακόνου, Άννα Τηγάνη, Γιάννης Σπηλιόπουλος, Βάσια Τσακίρη, Γιάννης Πρελορέντζος, Στέλιος Βιρβιδάκης, Βάσω Κιντή, Ελένη Φιλιππάκη

Εικόνα 6: Anish Kapoor, Dismemberment, Site 1, 2003–2009. Gibbs Farm, NZ © Gibbs Farm 2013. Εικόνα 7: L'Arc de Triomphe, Wrapped, Paris, 1961-2021 Photo: Benjamin Loyseau © 2021 Christo and Jeanne-Claude Foundation.

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμιά διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Κατά τον Ν. 2387/20 (όπως έχει τροποποιηθεί με τον Ν. 2121/93 και ισχύει σήμερα) και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975), απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αποθήκευση σε κάποιο σύστημα διάσωσης και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

Πρώτη έκδοση: Απρίλιος 2022

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

www.epbooks.gr

Καποδιστρίου 9, 144 52 Μεταμόρφωση Αττικής

τηλ.: 210 2816134, e-mail: info@epbooks.gr

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ

Μασσαλίας 14, 106 80 Αθήνα, τηλ.: 210 3615334

ISBN 978-960-484-813-3

ΑΠΟΡΙΑ ΚΑΙ ΘΑΥΜΑΣΜΟΣ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Ελένη Φιλιππάκη - Βάσω Κιντή

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευχαριστίες	7
Ελένη Φιλιππάκη	
Απορία και θαυμασμός στη φιλοσοφία: μια εισαγωγή.....	9
I. ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ	
1. Σπύρος I. Ράγκος	
Σχολάζειν, θαυμάζειν, θεωρεῖν	35
2. Χλόη Μπάλλα	
Το σωκρατικό υπόβαθρο της σχέσης μεταξύ <i>θαυμάζειν</i> και <i>φιλοσοφείν</i> στον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη.....	68
3. Κατερίνα Ιεροδιακόνου	
Το <i>θαυμάζειν</i> στον Αριστοτέλη και οι μύθοι <i>ἐκ θαυμασίων</i> του Ηροδότου	97
4. Άννα Τηγάνη	
Η <i>ἀπορία</i> στις απαρχές του Σκεπτικισμού και το <i>φιλοσοφείν</i> που τη θεραπεύει.....	120

II. ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

5. Γιάννης Σπηλιόπουλος

Ο Hume και τα θαύματα: μια νέα ανάγνωση..... 150

6. Βάσια Τσακίρη

Ώψεις του *θαυμάζειν* στο έργο του Kierkegaard..... 179

7. Γιάννης Πρελορέντζος

Εκδοχές του *απορείν* και του *θαυμάζειν* στη γαλλική φιλοσοφία
Από τον Descartes και τον Bergson μέχρι τον Marcel,
τον Deleuze, τον Lévinas και τον Hadot..... 198

8. Στέλιος Βιρβιδάκης

Μορφές του *θαυμάζειν* και τρόποι του φιλοσοφείν..... 234

9. Βάσω Κινητή

Απορείν και *θαυμάζειν* στον Wittgenstein..... 267

10. Σπύρος Ι. Ράγκος

Οι απόψεις του Heidegger για το *θαυμάζειν*..... 297

11. Ελένη Φιλιππάκη

Τροπικότητες του *θαυμάζειν* στο έργο του Freud:
φιλοσοφικές συνηχήσεις..... 318

Οι συγγραφείς του τόμου..... 341

Ευχαριστίες

Η ιδέα του ανά χείρας τόμου γεννήθηκε στο πλαίσιο μιας ομάδας εργασίας που συγκροτήθηκε το 2015/16 προκειμένου να μελετήσει την έννοια του *θαυμάζειν* σε κείμενα της αρχαίας φιλοσοφικής γραμματείας, με πρωτοβουλία της Ελένης Φιλιππάκη και του Σπύρου Ράγκου. Στην ομάδα συμμετείχαν οι: Πάνος Δήμας, Κατερίνα Ιεροδιακόνου, Παύλος Καλλιγιάς, Βάσω Κιντή, Χλόη Μπάλλα, Παντελής Μπασάκος, Σπύρος Ράγκος, Άννα Τηγάνη, Βούλα Τσούνα και Ελένη Φιλιππάκη. Η ομάδα συναντιόταν μία φορά τον μήνα στον φιλόξενο χώρο του Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης με την ευγενική υποστήριξη του τότε Διευθυντή του Ιδρύματος Διονύση Καψάλη, τον οποίο και ευχαριστούμε θερμά. Ευχαριστούμε επίσης όλους τους συμμετέχοντες στην ομάδα εκείνη για τη γόνιμη ανταλλαγή επιχειρημάτων και ερμηνειών, που επέτρεψαν την παρεπιδημία των ερωτημάτων στη σκέψη μας και την εξέλιξή τους σε κάποια από τα κείμενα που περιέχονται στον τόμο.

Ευχαριστούμε τον Σταύρο Ζουμπουλάκη και την Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος για την υποστήριξη στο συμπόσιο που συνδιοργανώσαμε, τον Οκτώβριο του 2020, με τίτλο *Θαυμάζειν-Απορρύν-Φιλοσοφείν*. Επιθυμία μας ήταν να διερευνηθούν τα πολλαπλά πεπρωμένα του αρχαιοελληνικού *θαυμάζειν* και στη φιλοσοφία της νεωτερικότητας. Στο συμπόσιο αυτό συμμετείχαν όλοι οι συγγραφείς του παρόντος τόμου, όπως επίσης ο Σπύρος Τέγος και ο Σταύρος Ζουμπουλάκης. Ευχαριστούμε όλους για τη συμμετοχή τους.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Τέλος, ευχαριστούμε τον Γιάννη Παπαδόπουλο και την Κατερίνα Τριανταφύλλου από τις Εκδόσεις Παπαδόπουλος, που υποδέχθηκαν θερμά το βιβλίο μας και θέλησαν να το εκδώσουν, όπως και τους Γιάννη Βογιατζή, Κρυστάλλη Γλυνιαδάκη και Αγγελική Παπαγεωργίου για την επιμέλεια των κειμένων μας και την όλη συνεργασία.

Ελένη Φιλιππάκη, Βάσω Κιντή
Μάρτιος 2022

Απορία και θαυμασμός στη φιλοσοφία: μια εισαγωγή

Αξιοθαύμαστη είναι η πολυσημία του αρχαιοελληνικού όρου *θαυμάζειν*. Εκφράζει άλλοτε μια διανοητική απορία, άλλοτε μια γνωσιακή-συναισθηματική αμηχανία, άλλοτε την έκπληξη, και άλλοτε τον θαυμασμό ή το δέος. Αναφέρεται σε μία οικογένεια ψυχικών στάσεων ή καταστάσεων που διαπλέκουν συναίσθημα και λειτουργία του νου, εμπλέκονται με την παραγωγή ή την ακύρωση της σκέψης και της γνώσης, εγγράφονται στο σώμα (αποτυπώνονται και εκφράζονται σ' αυτό), κινητοποιούν ή αναστέλλουν την ψυχική κίνηση και την πράξη.

Η γραμματική της έννοιας αρθρώνεται μέσα απ' το ρήμα (*θαυμάζω*), το επίθετο (*θαυμάσιο*, *θαυμαστό*, *αξιοθαύμαστο*), το ουσιαστικό (*θαύμα*) και το απαρέμφατο (*θαυμάζειν-απορείν*), ενίοτε δε απλώς και μόνο με τη πλαστικότητα των σημείων στίξης: Τι είναι αυτό που διαφοροποιεί ένα ερωτηματικό από ένα θαυμαστικό; Ένα ερώτημα από ένα επιφώνημα, αλλά και ένα ερώτημα από ένα άλλο; Τι είναι αυτό στη φωνή, στο πρόσωπο ή στο σώμα του άλλου που επιτρέπει να αναγνωρίσουμε τι ακριβώς θέλει κανείς να εκφράσει και τι προσδοκά όταν διατυπώνει μία ερώτηση; Περιμένει απάντηση; Θέλει κάτι να μάθει ή να κατανοήσει; Κάτι να κοινοποιήσει ή να καταδείξει; Προτίθεται να παραμείνει για λίγο στην αβεβαιότητα της διερώτησης ή, αντίθετα, ανυπομονεί ν' αποκομίσει μια πληροφορία, μια εξήγηση ή μια απόδειξη, να διαμορφώσει μια κρίση ή

μια πεποίθηση νιώθοντας ανακούφιση στη σκέψη ότι ακολουθεί κάτι γνωσιακά στέρεο και συγκεκριμένο;

Η διερώτηση-απορία που αποζητεί μία άμεση και σαφή απάντηση ή εξήγηση (ή φέρει την προσδοκία για κάτι τέτοιο) δεν είναι ίδια με τη διερώτηση-έκπληξη, που γεννιέται μπροστά σε κάτι νέο, απροσδόκητο ή ανοίκειο. Στην πρώτη περίπτωση, η διερώτηση-απορία συνδέεται άμεσα με την ανάγκη κάτι να απαντηθεί, όπως, για παράδειγμα, όταν αναζητούμε να μας δοθεί μια πληροφορία. Συνδέεται όμως και με την ανάγκη κάτι να εξηγηθεί και να δικαιολογηθεί: να δοκιμαστεί μία πεποίθηση, να αρθούν οι προκαταλήψεις ή να μας φανερωθούν οι προ-συλλήψεις που τη διέπουν, να επανεξεταστεί το έδαφος που στηρίζει το σύστημα των πεποιθήσεων και αξιών μας, να υπάρξει ένας γνωσιακός *πόρος* – όπως αυτός που διανοίγει, για παράδειγμα, ο σωκρατικός έλεγχος. Σε μια άλλη της έκφραση, η διερώτηση/απορία είτε συνεπάγεται την προσδοκία μιας οριστικής απόδειξης (που θα παρέχει βέβαιη γνώση) είτε αποτελεί μια διερώτηση αναφορικά με το ίδιο το αίτημα της αποδειξιμότητας, όπως συμβαίνει με τη φιλοσοφική έκφραση της *αμφιβολίας*, καρτεσιανής ή σκεπτικιστικής (στις διάφορες εκδοχές του σκεπτικισμού) αντίστοιχα. Ενδέχεται επίσης να εκφράζεται ως αριστοτελική *α-πορία*, δηλαδή ως γνωσιακή στέρηση που λειτουργεί ως προϋπόθεση και αφετηρία για την εξέλιξη της επιστημονικής γνώσης, δίνοντας τελικά τη θέση της σε ένα *ευ-πορείν*, όπου ο νους ικανοποιημένος, ησυχάζει στην αγκαλιά μιας οριστικής τελείας. Υπάρχουν όμως και οι ερωτικές συμπαραδηλώσεις, η σημασία του αισθητού κάλλους για την εκκίνηση της διαδικασίας αυτής, αλλά και η κλιμάκωση του έρωτα από τα αισθητά στα υπεραισθητά και την ίδια τη γνώση – όπως μας έχει διδάξει το *θαυμάζειν* ο Πλάτων.

Στη διερώτηση που ενέχει έκπληξη, το ερωτηματικό συνοδεύεται από το επιφώνημα και το θαυμαστικό. Διερωτόμαστε για κάτι, αλλά και κάτι δηλώνουμε: ένα γνωσιακό κενό και ένα συναισθη-

ματικό ρήγμα, καθώς ερχόμαστε αντιμέτωποι με κάτι ξαφνικό και απροσδόκητο, κάτι που διακόπτει τη συνέχεια μιας πρότερης ψυχικής κατάστασης και μας αντιστέκεται – αντιστέκεται στην κατανόηση και την αφομοίωση.

Άλλη είναι πάλι η διερώτηση την οποία ενέχει ο θαυμασμός, όπως άλλη και η υπερθετική του εκδοχή, το δέος: εδώ υπερτερούν η υποβολή (και βέβαια η κρυμμένη της όψη, η εξουσία) και η ασυμμετρία. Αυτό που θαυμάζω (όπως και αυτό που μου προκαλεί δέος) είναι κάτι που με ξεπερνά και μου επιβάλλεται με την επιρροή του. Το θαυμαστικό καταπίνει το ερωτηματικό άλλοτε φευγαλέα, άλλοτε οριστικά: στην πρώτη περίπτωση, όταν το θαυμαστό λειτουργήσει ως παράδειγμα, οδηγεί σε μια επιθυμία ταύτισης ή αντιταύτισης, λιγότερο ή περισσότερο συνειδητής και επεξεργασμένης. Αν και μέρος του τι σημαίνει θαυμάζω κάτι είναι να νιώθω –έστω κάποια στιγμή, για λίγο– ότι του υπολείπομαι, κάτι με κινητοποιεί να το οικειοποιηθώ και να το μιμηθώ, ή να το φθονήσω και να το αποπέμψω· κάτι, με άλλα λόγια, με παρακινεί να αμβλύνω την ασυμμετρία επαναφέροντας στο προσκήνιο μια διερώτηση: Γιατί αυτό είναι θαυμαστό; Τι αξία αναγνωρίζω ή προβάλλω πάνω του, και πώς αυτή την αξία μπορώ να τη σκεφτώ και να την ενσωματώσω (ή όχι) στη δική μου ζωή;

Τούτο φυσικά προϋποθέτει μία ψυχική επεξεργασία που αφορά τα συνειδητά και ασυνείδητα αντικείμενα του θαυμασμού μας (και τη σχέση μεταξύ τους), όπως και την ικανότητα να διακρίνουμε τις αποχρώσεις που παίρνουν οι ψυχικές μας άμυνες (μιλώντας, για παράδειγμα, από μια ψυχαναλυτική οπτική, ως αναλογιστούμε πώς λειτουργεί η εξιδανίκευση και το αντίθετό της, η υποτίμηση, ενός ψυχικού αντικειμένου που φέρουμε μέσα μας, τις ποιότητες του οποίου τείνουμε να προβάλλουμε στις σχέσεις μας με τους άλλους). Σ' αυτή την περίπτωση, μίας ψυχικής επεξεργασίας εν εξελίξει, η δυνητική διάνοιξη που επιφέρει ο θαυμασμός μπορεί ίσως να εξα-

σφαλισθεί. Θαυμάζω δεν σημαίνει υποτάσσομαι, αλλά ανασυντάσσομαι προς μία αξιακή κατεύθυνση, την οποία μπορώ να αναγνωρίσω, να οικειοποιηθώ και να την παραλλάξω μέσα από τη δική μου υποκειμενική εμπειρία. Το δέος, από την άλλη, μοιάζει να καταργεί κάθε δυνατότητα προσέγγισης, δηλαδή δυναμικής και δημιουργικής οικειοποίησης. Το αντικείμενο παραμένει πάντα ξένο, ανυπέμβλητα ασύμμετρο, ακαταμάχητα απόμακρο και ισχυρό – γι' αυτό και συνδέεται κατεξοχήν με το θαύμα και τη θρησκευτική εμπειρία. Ο μόνος τρόπος να πλησιάσει κανείς το υπερβατικό αντικείμενο (που συχνά καθίσταται ιερό) είναι εκστατικά, μαζί με τους μύστες, τους μάρτυρες, τους καλλιτέχνες και τους αγίους, όπως μοναδικά το απέδωσε ο Bernini στην *Έκσταση της Αγίας Τερέζας* (1646-52).

ΑΠΟΡΙΑ ΚΑΙ ΘΑΥΜΑΣΜΟΣ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, η απορία και ο θαυμασμός θεωρούνται σύμφυτα με τη φιλοσοφική δραστηριότητα. Για πολλούς σημαντικούς φιλοσόφους, το θαυμάζειν δεν είναι μόνο η χρονική αφετηρία, αλλά και η αιτιώδης αρχή του φιλοσοφείν, η διανοητική στάση και θυμική διάθεση που κινητοποιούν την άσκηση της φιλοσοφίας τροφοδοτώντας τη διάνοια, το συναίσθημα και τη φαντασία του φιλοσόφου. Στην επιστήμη, το διακύβευμα είναι η ένταση ανάμεσα στην επιστημονική απορία (νοούμενη ως αναζήτηση κανονικοτήτων μέσα από αιτιότητες, εξηγήσεις, αποδείξεις για τα φυσικά φαινόμενα) και τον θαυμασμό. Αίρεται άραγε ο θαυμασμός για να εγκατασταθεί η επιστημονική απορία ή μπορούν αυτά με κάποιον τρόπο να συνυπάρχουν; Είναι το θαυμάζειν προϋπόθεση και αφετηρία ή παρελκόμενο της επιστημονικής απορίας και διερεύνησης; Μιλάμε άλλωστε για την ίδια σημασία του όρου στη μία και στην άλλη περίπτωση;

Στο παρόν βιβλίο, εξετάζονται αυτά και άλλα ερωτήματα που βρίσκονται στην καρδιά σύγχρονων φιλοσοφικών συζητήσεων και επιστημονικών πρακτικών.

ISBN 978-960-484-813-3

9 789604 848133

Κωδ. μηχ/σης 25.195

www.epbooks.gr